

ABSURDO IDĖJOS TRANSFORMACIJOS MIRUSIO DIEVO PASAULYJE

Marijus Šidlauskas

Lietuvių literatūros katedra
Literatūros ir kultūros tyrimų institutas
Vilniaus universitetas

Anotacija. Straipsnyje aptariamos absurdo idėjos ištakos ir jos transformacijos moderniaame sekularizuotame pasaulyje. Įvertinamos Tertulianui priskiriamo posakio *credo quia absurdum* implikacijos absurdo idėjos plėtrai, šios idėjos poveikis literatūrai ir menui. Apžvelgiamos egzistencinės ir socialinės aplinkos pokyčių lemiamos modifikacijos, pastebima objektyvių ir subjektyvių veiksnių sąveika. Pasitelkiant socioistorinius argumentus polemizuojama su absurdo jausenos sugestijuojama išvada, jog egzistencinis ištuštėjimas ir Dievo nesatis esą absoliutus faktas.

Absurdo refleksijai lietuvių kultūroje buvo svarbus religinio egzistencializmo kontekstas, tokie filosofiniai veikalai kaip A. Maceinos Jobo drama ir J. Girniaus Žmogus be Dievo, įgalinę gilesnį, autentiškesnį santykį ir meninėje kūryboje. XX a. lietuvių literatūroje nemaža absurdo ženklų tiek klasikų (V. Mykolaičio-Putino, B. Sruogos, H. Radausko, M. Martinaičio), tiek avangardistų (P. Morikūno, S. Šemerio), tiek postmoderno autorių (M. Ivaškevičiaus, S. Parulskio, G. Grajausko) tekstuose. Septintojo dešimtmečio pabaigoje kaip sąmoningas absurdo teatro reiškinys išsiskyrė A. Ambraso pastatymai Dailės institute.

Esminiai žodžiai: absurdo idėja, Albertas Camus, Sizifo mitas, egzistencializmas, jaunimo subkultūra, protestas prieš totalitarinę sistemą.

Tyrimą finansuoja Lietuvos mokslo taryba (sutarties Nr. LIP-086/2016).

This research is funded by a grant (Nr. LIP-086/2016) from the Research Council of Lithuania.

Absurdo būsenos ontologinę šaknį randame dar Senajame Testamente – tai Koheleto knygos leitmotyvas *viskas miglų migla, tuštybių tuštybė ir vėjų vaikymasis*, kurį modernesne kalba galėtume perfrazuoti – viskas *absurdų absurdas*. Koheleto mintį ir jauseną toliau plėtojo viduramžių teologinė sąvoka *miseria humanae conditionis* („žmogaus būklės varganumas“) – dogminis pažinimo pesimizmas, kurį Renesanse pradėjo keisti nedogminis pažinimo op-

timizmas (Mikalojus Kuzietis, Pico della Mirandola, Marsilijus Ficinas) ir kuris naujomis formomis vėl atgijo Baroko epochoje. Ši situacija susijusi su negalėjimu atsakyti į „prakeiktąjį klausimą“ – koks žmogaus, pasaulio, Visatos egzistavimo tikslas, kokia apskritai egzistencijos prasmė. Racionalaus pažinimo ribų suvokimas atgręžia žvilgsnį iracionalaus tikėjimo pusėn, liudydamas tokią pat seną tikėjimo / žinojimo įtampą, apie kurią byloja garsioji

Apšvietos ideologo I. Kanto ištara: todėl man teko atsakyti žinojimo, idant atsirastų vietos tikėjimui.

Krikščionybė šią būseną yra užfiksavusi, galima sakyti, ir iš vidaus – *credo, quia absurdum est* („tikiu, nes tai absurdiška“). Pastaroji formuluoė priskiriama teologui Tertulianui (apie 160–240 m.; priminsime, jog Tertulianas, rašęs sąmojingu ir paradoksaliu stiliumi, lotyniškiesiems Vakarams sukūrė teologijos žodyną, tapusį atrama vėlesniuose krikščionių teologiniuose ginčuose). Tikslumo dėlei reikia pasakyti, kad originalus posakis skamba kiek kitaip: *Prorsus credible est, quia ineptum est* („Tuo būtina tikėti, nes tai prieštarauja protui“). Tai citata iš veikalų *De Carne Christi* („Apie Kristaus kūną“), kuriame Tertulianas polemizuoja su doketistais, neigusiais Kristaus kūnišką egzistavimą. Išplėsta iš konteksto citata gali nuskambėti kaip erzinanti beprasmybė, todėl šiuo atveju dera pacituoti visą pastraipą – principinių teiginių bei jų vertinimų triadą, kurioje meistriškai žaidžiama loginio ir retorinio paradokso galimybėmis:

*Crucifixus est Dei Filius, non pudet, quia pudendum est;
et mortuus est Dei Filius, prorsus credible est, quia ineptum est;
et sepultus resurrexit, certum est, quia impossibile*¹

(*De Carne Christi V, 4*)

Atkreipsime dėmesį, jog Tertuliano „alogika“ ne tik išreiškia teologinę Dievo nesuvokiamumo (*incomprehensibilitas*) idėją (baigtinis protas neįstengia suvokti to, kas amžinas ir begalinis), kuri vėliau tapo pamatinė negatyviosios, arba apofa-

¹ *Dievo Sūnų nukryžiavo: tai ne gėda, nes gėdinga; / ir Dievo Sūnus mirė: tuo būtina tikėti, nes tai prieštarauja protui; / o palaidotas Jis prisikėlė: tai tikra, nes neįmanoma.* (Vert. autoriaus)

tinės, teologijos tezė, – ši alogika savaip remiasi dar Aristotelio *Poetikoje* išdėstyta retorinio įtikinamumo logika, plg.: „Iš tikrųjų poezijoje verčiau pasirinkti negalimą dalyką, bet įtikinamą, negu galimą, bet neįtikinamą. <...> Visuotinė nuomonė turi pateisinti nelogiškumus dar ir dėl to, kad kartais jie būna prasmingi: visai įtikinama, kad dalykai dažnai vyksta prieštaraujant įtikinamumui.“² Taigi esama pagrindo manyti, jog dar antikoje užsimezgusi prieštaranga „tiesos“ ir „prasmės“ dialektika buvo viena iš absurdo filosofijos prielaidų, ir ne pati menkiausia.

Posakis *credo quia absurdum*, atspindintis tikinčio ir savo proto menkumą suvokiančio žmogaus požiūrį į nepaaiškinamą Dievo didybę, gali būti suvokiamas ir kaip nuoroda į absurdišką žmogaus būklę pasaulyje, ir kaip absurdo įveika absoliučiu tikėjimu ir pasitikėjimu. Šio posakio implikuojama teologinė prasmė yra *credo, quia consolans* – „tikiu, nes tai mane paguodžia“. Tikiu iracionaliu būdu, nes protas, logika apgauna ir iškraipo, jais nevalia pasitikėti, juolab tokiu lemiamu klausimu (šia nuostata remiasi filosofinis ir teologinis fideizmas). Fideizmas pripažįsta mokslinio pažinimo, matematinio mąstymo, vadinamojo euklidinio proto kapituliaciją prieš Dievo absoliutumą, šitaip atsiduodamas metafizinei būties paslapčiai. Išties, matematinės logikos požiūriu absurdiška yra visa tai, kas negali būti išreikšta matematine kalba, baigtiniais skaičiais, tarkim, erdvės ar laiko begalybė. Po F. Nietzsche's paskelbtos Dievo mirties ir po XX a. globalinių katastrofų tokio guodžiančio tikėjimo objektyvių prielaidų tarsi nebeliko (žinoma, tai nereiškia, kad nebeliko tikin-

² *Poetika ir literatūros estetika: nuo Aristotelio iki Hegelio.* Vilnius: Vaga, 1978, 69.

čių žmonių, įskaitant tikinčius „natūraliu“ tikėjimu, nereikalaujančiu racionalių schemų ir sofistikuotų argumentų). Užtat liko galimybė suabsoliutinti egzistencinę tuštumą ir beprasmybę, ką ir ėmėsi daryti vadinamoji *absurdo filosofija, literatūra ir absurdo teatras*. M. Heideggeris straipsnyje „Nietzsche’s žodis „Dievas mirė“ (parašyta 1943, išspausdinta 1950) svarsto, kaip galima mąstyti Dievo nebuvimą ir ištarti Dievo mirtį, kad mūsų žodžiuose įsikūnytų visas Dievo mirties siaubas. Filosofo išvada – po Nietzsche’s metafizika galima tik kaip absurdas. Kitaip tariant, mirusio Dievo pasaulyje absurdo idėjai vietos atsiranda daugiau negu pakankamai.

Žmogaus būties absurdiškumą vienu neužmirštamą sakiniu Makbeto lūpomis yra įvardijęs Williamas Shakespeare’as: „Gyvenimas – tai triukšmo ir įniršio pritivinkusi idioto pasaka, neturinti jokios prasmės“ (*Makbetas*, 5 veiksmas, 5 scena). Šiuos žodžius buvo gerai įsidėmėjęs Shakespeare’o bendravardis Williamas Faulkneris, kai rašė savąjį romaną *Triukšmas ir įniršis* (1929). Tačiau Makbeto autorius tik apibendrino tai, ką visais laikais vienaip ar kitaip rutuliojo didieji plunksnos meistras, tokie kaip Aristofanas, Plautas, Terencijus, G. Chauceris, M. de Cervantes’as, Moliėras, J. Swiftas, H. de Balzacas, G. Flaubertas, Ch. Dickensas, F. Dostojevskis. F. Dostojevskio Raskolnikovas, Myškinas, Kirilovas – socialinės ir metafizinės alienacijos aukos, absoliutūs nepritapėliai, kuriuos vėliau A. Camus interpretavo kaip absurdo žmogaus prototipus. Absurdo estetika absorbavo groteskinio komizmo (F. Rabelais ir kt.) tradiciją, veikusią ir vaizduojamuosius menus, ir XX a. kiną – prie absurdo ribos dažnai

priartėdavo Ch. Chaplino tragikomizmas. XX a. absurdininkų klubas pastebimai išsiplėtė, patirdamas naujų akstinių iš ekspresionizmo, dadaizmo ir siurrealizmo srovių, o savo filosofinį *raison d’etre* atradamas egzistencialistų kūryboje. Egzistencializmo filosofija labiausiai išsiskynė pralaimėjimo pažeminimą patyrusiose šalyse – Prancūzijoje (J.-P. Sartre’as, A. Camus) ir Vokietijoje (M. Heideggeris), kur, įgijusios visuotinumą, į filosofemų rangą buvo pakeltos tokios būsenos kaip *nerimas, netikrumas, apleistis, rūpestis* ir pan. Sykiu tai buvo filosofinė reakcija į žavėjimąsi esamu pasauliu, į pasitikėjimą žmogumi ir ateitimi (marksizmas, futurizmas, nacių vitalizmas), atviras pripažinimas, kad pasaulis ir žmogaus egzistencija – nesuprantami, nepaaiškinami, absurdiški (plg. J.-P. Sartre’o teiginį: „Absurdas, kad gimėme, ir absurdas, kad mirsime“).

Mentaliteto raidos požiūriu modernieji laikai tik paaštrino ir suasmenino absurdo prielaidas, kurias savo veikalu *Pagiriamasis žodis kvailybei* (1511) buvo aiškintėn iškėlęs didysis Renesanso humanistas Erazmas Roterdamietis. Štai kaip Erazmo mintis XX a. viduryje toliau plėtojo Witoldas Gombrowiczius: „Kultūros vystymasis įrodo, kad kvailybė yra proto sesuo dvynė, ji geriausiai tarpsta ne neliesto nemokšiško dirvoje, o daktarų ir profesorių septyniais prakaitais patręštame lauke. Didžiuosius absurdus sugalvojo ne tie, kurių protas sukasi apie kasdienius reikalus. <...> Vos tik protas pastebi, kad kažkokia realybės dalis slysta jam iš rankų, tučtuojau puola ją, kad suėstų. Nuo Aristotelio iki Deskartes’o protas apskritai elgėsi ramiai, nes manė, kad viskas gali būti suprasta. Bet jau gryojo proto kritika, o paskui

Schopenhaueris, Nietzsche, Kierkegaardas ir kiti ėmė žymėti nepasiekiamas protui sritis ir suvokti, kad gyvenimas juokiasi iš proto. Šito protas negalėjo pakęsti, ir nuo tada prasideda jo kančios, egzistencializme pasiekusios savo tragikomišką kulminaciją.³ Beje, pats W. Gombrowiczus, teigęs, jog per visą gyvenimą Dievas jam niekad nebuvo reikalingas⁴, absurdo poetiką mielai eksploatavo, tuo ypač išsiskiria jo romanas *Kosmosas* (1965).

Egzistencines absurdo įžvalgas apibendrina ir patrauklų literatūrinį pavidalą joms suteikė Albertas Camus savo filosofinėje esė *Sizifo mitas* (1942), kurioje žmogaus situaciją įvardijo kaip beprasmišką ir absurdišką; žmogaus gyvenimas neturįs racionalaus paaiškinimo ir tikslo, žmogus ateina iš Niekio ir į Niekį sugrįžta. Netikėdamas amžinybe Camus absurdo žmogus negali priimti absoliučių religinių vertybių, kurių pripažinimą laiko sutikimu pripažinti savo prigimtinių nuodėmingumą ir savo kaltę, o tai esąs individo laisvės praradimas, asmens įkalinimas. Tikrąjį išsilaisvinimą žmogus galįs pasiekti tik pripažindamas savo egzistencijos absurdiškumą ir siekdamas „gyventi be paskatos“, t. y. be transcendentinės malonės ir išganymo vilties. Atmetęs egzistencines iliuzijas ir abstrakcijas žmogus, A. Camus teigimu, turėtų maksimaliai išnaudoti gyvenimo teikiamas galimybes ir kliautis „kiekybės etika“ (viena tokios etikos apraiškų autorius laiko donžuanizmą). Ši etika iš principo skiriasi nuo krikščioniško šventumo, siekiančio dorovinių santykių kokybės. Apibendrindamas savo samprotavimus

A. Camus sako: „Taigi absurdo padariniai man – trejopi: mano maištas, mano laisvė ir mano aistra.“⁵ Maištas čia suvoktinas kaip nesuitaikymas su absoliučiu absurdo faktu, savižudybės atsisakymas absurdo akivaizdoje, kaip sifiziskos dalios įsisąmoninimas – Sizifo kančia, tampanti jo pergale. Laisvė – visų religinių, ideologinių, moralinių sistemų, kaip individo įkalinimo ir pavergimo būdų, atmetimas. Aistra – maksimalus gyvenimo galimybių išplėtimas, atsidavimas gyvenimo pilnatvei nebūties akivaizdoje. Vis dėlto atmesdamas metafizinius žmogaus paskirties argumentus ir vienintele alternatyva laikydamas sifiziską gyvenimo akmens ritinimą Camus gyvenimo prasmės klausimą vėlgi savaip sumetafizina. Tai yra, vartojant jo paties žodyną, siūlo padaryti tą patį „religinį šuolį“, tą pačią „filosofinę savižudybę“, dėl kurios ką tik aistringai priekaištavo S. Kierkegaardui, L. Šestovui ir E. Husserliui. Juk teigdamas, kad „jau vien sunkaus kopimo į viršūnes pakanka žmogaus širdžiai užpildyti. Reikia įsivaizduoti Sizifą laimingą“⁶, *Sizifo mito* autorius kviečia patikėti beprasmiškos kelionės prasme, tikėti ir džiaugtis gyvenimu, kuris „iš tikro gali būti reziujuojamas šitaip: gyvenimas yra melas, ir jis yra amžinas“⁷. Tikėti, nes tai absurdiška. Savąją sifizisko maišto, laisvės ir aistros metafiziką, kaip vienintelį realų egzistencijos prasmės sugražinimo būdą, A. Camus įprasmino ir romane-parabolėje *Maras* (1947), kurio herojus daktaras Rije yra savotiškas „šventasis be Dievo“. Būdamas abejingas religiniam šventumui ir transcendencijai Rije įkūnija moralinį

³ Gombrowicz Witold. 1998. *Dienoraštis* 1. Vilnius: Vyturys, 327–328.

⁴ Ten pat, p. 308.

⁵ Camus, Albert. 1993. *Rinktiniai esė*. Vilnius: Baltos lankos, p. 177.

⁶ Ten pat, p. 233.

⁷ Ten pat, p. 223.

pasišventimą ir pasiaukojimą realiame gyvenime. Net ir žinodamas, kad maro-blogio bacila nemiršta ir niekada neišnyksta, jis nepalaužiamai tiki, kad Dievo rykštės išmoko matyti žmonėse daugiau gėrio negu blogio, „daugiau to, kas žavi, negu to, kas verta paniekos“⁸ – ir šitaip priartėja prie krikščioniško teodicėjo klausimo sprendimo.

Apskritai krikščioniškajai problematikai, Dievo ir metafizikos klausimams A. Camus liko atviras visą gyvenimą. Ieškau kažko, ko pasaulis man negali suteikti, – tai vėlyvąjį Camus kankinę egzistencinis klausimas. Metodistų kunigas Howardas Mumma, su kuriuo *Sizifo mito* autorius aptardavo religinius klausimus, siūlo išeitį: „Drąsinu ir toliau ieškoti prasmės ir kažko, kas užpildytų tuštumą ir perkeistų tavo gyvenimą. Tada pasieksi gyvąjį vandenį, kuriame atrasi prasmę ir tikslą.“⁹ A. Camus ramybės nedavęs leitmotyvas – pasaulis, kuriame gyvename, ir mūsų gyvenamas gyvenimas yra neabejotinai tušti. Galbūt ontologinę tuštumą rašytojas jautė ir todėl, kad nesijautė asmeniškai patyręs meilės pilnatvę (plg. įrašą iš A. Camus *Užrašų knygutės*: „Nieko negalima grįsti meile“). Šiaip ar taip, brandusis Camus dažnai atsigrėždavo į Bibliją, kurią skaitė ne kartą, o Izaijo knygą – daugybę kartų. Jį ypač domino fariziejaus Nikodemo, ieškančio kažko, ko neturi, problema (žr. Jn 3). Aistringai svarstė Kristaus žinią Nikodemui – *tu turi atgimti, atgimti iš Dvasios vienybėje su Dievu ir pagal jo valią*. Tačiau, kaip teigia H. Mumma, savo prigimtimi Camus buvo žmogus, kuris tiesiog negalėjo priklausyti organizuotai

bažnyčiai. Tai buvo išties nepriklausomas mąstytojas ir, kad ir kiek būtų keitęsis jo nusistatymas krikščionybės atžvilgiu, jis vis tiek nebūtų galėjęs tapti aktyviu kurios nors bažnyčios nariu. Panašiai kolektyvinio reglamento rėmuose negalėjo išsitemti ir A. Camus politiškai užsiangažavęs *aš* – 1934 m. rašytojas įstoja į Prancūzijos komunistų partiją, tačiau jau po metų, 1935-aisiais, ją palieka.

Absurdo ir jį grindžiančio egzistencializmo filosofija XX a. viduryje tapo įtakinga ir madinga, tačiau sykiu ji susilaukė kritikos ir iš kairiųjų, ir iš dešiniųjų. Marksizmas smerkė ją už nepasitikėjimą objektyvia pasaulio sandara, kolektyvine patirtimi ir nihilistines išvadas (nors tai netrukė sovietams koketuoti su J.-P. Sartre'u), loginis pozityvizmas ignoravo kaip neatitinkančią moksliskumo reikalavimų, o katalikiškoji filosofija laikė pražūtingu intelektualinę kontempliacijos ir šventumo pakaitalu, kurstančiu nežabotą individualizmą. Išties, žvelgiant iš pastarosios perspektyvos, absurdo filosofiją pirmiausia steigia (įgalina) transcendentinės vilties sunaikinimas – o tai esmingai antikrikščioniška nuostata, geidžiama dovana metafizinei blogio kariaunai. Absolutindama žmogaus pasmerktumą nebūčiai absurdo idėja pretenduoja į galutinę, neatšaukiamą išvadą, reikalaujančią Dievo nesatį priimti kaip įrodytą faktą. Tačiau tokia išvada nenuosekli ir ne visiškai sąžininga. Juk būdamas nuoseklus ir sąžiningas apie egzistenciją negaliu pasakyti nieko galutinio, kol gyvas, kol egzistuoju. O absurdo entuziastas tarsi sako – žinau (tikiu?), ko iš esmės nežinau, negaliu žinoti dėl savo žmogiško ribotumo (šia prasme egzistencinio absurdo „tikėjimą“ galima laikyti ir

⁸ Kamiu, Alberas. 1968. *Maras*. Vilnius: Vaga, p. 348.

⁹ Mumma, Howard. 2007. Pašnekesiai su Camus. *Šiaurės Atėnai* 6, p. 4.

kriščioniškųjų nuodėmių – puikybės bei acedijos, kaip vilties atsisakymo, – forma). Absurdo filosofija apibendrina ir abstrahuoja, darydama žmogų būtybe ne tik be egzistencinės vilties, bet ir be istorinės atminties, paversdama jį bedvasiu manekenu, savos rūšies mankurto. Sutikti su tokia apibendrinimo pretenzija reikštų tapatintis su trauminės patirties pažeista būseną ir laikyti tai galutiniu žmogiškosios būties tašku. Šia prasme absurdo autorius egzistencialistus galima įtarti pernelyg sutapus su XX amžiaus katastrofine tikrove, o tokį tapatinimąsi su egzistencine dykuma nulemia būtent transcendentinės atramos atmetimas. Užuo tokios atramos ieškoję (plg. Kristaus žodžius Nikodemui – *tu turi atgimti*), absurdistai absoliutina tuštumą, t. y. metafizina ontologinės atramos neturėjimą, perkeldami tuštumos būsenas iš išorinio pasaulio į žmogaus vidų, į jo mąstymą, kultūrą ir meną. Todėl kur kas perspektyvesnė atrodo nuostata Czesława Miłoszo, drąsiai užginčijusio Samuelio Becketto *Žaidimo pabaigą* ir tvirtinusio, kad žaidimas anaipol nesibaigia ir kad „Beckettas nori mus kankinti akivaizdybe, elgiasi kaip tas, kuris ateina pas kuprių ir pradeda tyčiotis: „Kuprius tu, kuprius, nenorėtum apie tai galvoti, bet aš pasistengsiu, kad vien apie tai galvotum.“ Aš pats žinau esąs kuprius ir neapsimetu toks nesąs“¹⁰. Miłoszas atkreipia dėmesį, kad absurdo literatūroje vaizduojamas žmogus „apibendrintas, abstraktus, neturįs istorinės atminties, stovįs niekur ir visur esančioje scenoje, tai Žmogus didžiaja raišde, tarsi viduramžių *moralité* Nusidėjėlis. <...> negana to, labiau panašus į daržovę

¹⁰ Miłosz, Szesław, 1996. *Ulro žemė*. Vilnius: Baltos lankos, p. 221.

negu į žmogų.“¹¹ Palyginkime: Koheletas, matydamas egzistencijos tuštybę, sykiu suvokia ir savo, šitaip teigiančio, šiaurinio ribotumą ir menkumą, neužmiršdamas, kad *dulke buvai, dulke pavirsi*. Absurdo išpažinėjai šiuo požiūriu „užsimiršta“, anuliuoja savo būčiai pašauktą žmogiškąjį „aš“, tuo pačiu užtrenkdami duris transcendencijos vilčiai. Šitaip jie asimiliuojasi imanencijos beprasmybėje, kurią Vl. Solovjovas vadino *kvaila begalybe*.

Literatūriniai absurdo adeptai nėra nuoseklūs ir žvelgiant iš sociokritinės perspektyvos. Jei būtis beprasmė – kokia prasmė rašyti, savo kūrybą spausdinti ir bandyti pasiekti skaitytoją? Kokia prasmė dalyvauti literatūriniuose galios (įvertinimo, premijų, įvaizdžio kūrimo ir pan.) žaidimuose, netgi pakoketuojant su publika vodevilio ar kabareto scenomis? Čia priminsime du Alberto Einsteino posakius, iliustruojančius absurdo idėjos prieštarumą ir įvardijančius tiek realią žmogaus savidestrukcijos grėsmę („Juk žmogus, kuris savo paties ir kitų gyvenimą laiko beprasmišku, yra ne tik nelaimingas, bet ir apskritai tarsi negyvena“), tiek potencialias savikūros galimybes („Jeigu idėja iš pirmo žvilgsnio neatrodo absurdiška, vadinasi, ji beviltiška“). Akistatoje su absurdu didysis reliatyvizmo teorijos kūrėjas tarsi siūlo – nepaverskime gyvenimo niūriu ir beprasmiu Dievo mirties komentaru, palikime properšą Dievo šypsenei. Galima pasirinkti.

XX amžiuje absurdo idėja bene ryškiausiai išsiskleidė teatro mene. Pirmąja absurdo scenine išraiška laikytina Alfredo Jarry groteskinė pjesė *Karalius Juoba* (*Ubu roi*, 1896, Lietuvoje pastatyta 1977, vert. Tomas Venclova). Absurdo drama re-

¹¹ Ten pat, p. 222.

miasi egzistencializmui artimomis nuostatomis, tokiomis kaip būties beprasmiškumas, individo vienatvė, žmonių nekomunikabilumas ir susvetimėjimas. Absurdo teatras kaip tam tikras judėjimas prasidėjo Eugene'o Ionesco pjese *Nuplikusi dainininkė* (*La cantatrice chauve*, 1950). Terminą įtvirtino Vengrijoje gimęs anglų dramaturgas ir teatro kritikas Martinas Esslinas, 1961 m. išleidęs knygą *The Theatre of the Absurd*. Absurdo drama dar vadinama *antidrama*, nes čia atvirai maištaujama prieš klasikinį dramos kanoną, atsisakoma nuoseklaus veiksmo, dramatinio siužeto, intrigos, konflikto, tradicinių charakterių, įprasto sceninio dialogo. Šiuo požiūriu ji priartėja prie postdraminio teatro ir yra padariusi ženklų poveikį jo modeliui susiformuoti. Postmodernistinės absurdo transformacijos būtų atskira tema, tačiau viena išvada, kurią postmodernizmas pasidarė iš egzistencialistinio pesimizmo, itin akivaizdi: jeigu žmogaus baigtinė egzistencija – vienintelis tikras dalykas, reikia nedelsiant didinti vartojimo kiekį ir greitį, uždegus žalią šviesą šūkiui *everything goes*.

Absurdo ženklai lietuvių literatūroje

Jų galima aptikti jau tarpukario avangardistų eksperimentuose, tarkim, dadaistiškai imazinistiniuose Prano Morkūno eilėraščiuose. Šešis dešimtmečius pavėlavusi P. Morkūno knygelė *Dainuoja degeneratas* (1993), galėjusi tapti savitu europinio avangardo faktu, bet juo netapus, yra ir mūsų literatūros raidos absurdiškumo dokumentas. Lietuvių literatūrą su absurdo išgyvenimais esmingiau siejo katastrofizmo nuojauta, žemininkų ir bežemių poetinis egzistencializmas. Gilesniam ir platesniam

santykiui svarbus lietuvių religinio egzistencializmo kontekstas, subrandinęs tokius veikalus kaip Antano Maceinos *Jobo drama* (1950) ar Juozo Girniaus *Žmogus be Dievo* (parašytas 1957 m., išsp. 1964 m.) ir leidžiantis geriau suvokti tokią kūrybą kaip Broniaus Krivicko eilėraščių ciklas „Žiaurusis Dievas“ (ypač eil. „Šėtono monologai“). Absurdo idėjos visų pirma pasiekė vakaruose atsidūrusius rašytojus, tad lietuviškieji absurdo kontūrai pirmiausia ėmė ryškėti egzodo autorių (Antanas Škėma, Algimantas Mackus) kūrinuose. Išeivijoje Kostas Ostrauskas parašė ir pirmąją lietuvių absurdo dramą *Gyveno kartą senelis ir senelė* (1963 m., past. 1969 m.). Šioje pjesėje vyrauja žaidimo principas, ryškus charakterių alogiškumas, dialogo virsmas antidialogu, intertekstualumas, paradokso, ironiško grotesko poetika. Minėtinas V. A. Jonyno pastebėtas pirmosios lietuvių absurdo dramos siužetinis giminiškumas su Ruperto Brooke'o vienveiksme pjese *Lithuania*¹². Tačiau apskritai K. Ostrausko dramose (groteskinėmis metamorfozėmis išsiskiria ir jo debiutinė pjesė *Pypkė*, parašyta 1951 m.) galima pasigesti stichiškos absurdo savivokos, veiksmas ir situacijos čia perdėm apskaičiuoti ir motyvuoti literatūrinio apsiskaitymo ir literatūrologinio išprusimo. Kito išeivijos autoriaus Algirdo Landsbergio drama *Barzda* (1964) taip pat plėtoja groteskinės kaukės situacijas, o jo *Penki stulpai turgaus aikštėje* (išl. 1966) dvelkia absurdo ir susvetimėjimo nuotaka, tarsi pranašaujančia Mariaus Ivaškevičiaus atėjimą.

Iki šiol ryškiausiu egzistencialinio absurdo literatūriniu dokumentu tenka laikyti

¹² Žr. Jonynas, Vytautas A. 2006. *Rinktiniai raštai*. Vilnius: LLTI, p. 212.

Balio Sruogos atsiminimų knygą *Dievų miškas* (išl. 1957), kurioje iš tikrųjų pajunti nužmoginimo ir nužmogėjimo šūrpą. Gyvenimas ir mirtis čia vienodai degraduoti, gyvieji keičiasi vaidmenimis su lavonais, kurie vartaliojami šakėmis it kotletai. B. Sruoga parodo absoliutų vertybių krachą, palydimą tuštumai adresuojamo pakaruokliško juoko aido. Negailėstinga ironija ir groteskas paverčia egzistencijos prasmės problemą viso kūrinio gyvybine spyruokle, nors tiesiogiai šis klausimas ir nekeliamas.

Įsismelkiantis būties absurdo pojūtis nebuvo svetimas sparčiai modernėjančiai XX a. lietuvių literatūrai. Žodžius apie „trumpo gyvenimo didę menkystą“ *Pesimizmo himnuose* V. Mykolaitis-Putinas ištarė dar 1925 m. Vėlyvosios lyrikos cikle „Krintanti žvaigždė“ į klausimą „Ir kam aš gyvenau?“ poeto vidinis balsas atsako: „Nežinau.“ Pats Putinas šią poeziją juokais vadino „desperatiniu optimizmu“¹³. Mūsų temai būtų įdomus ir H. Radauskas, ypač jo eilėraštis „Senelės darbai“, kuriame, A. Nykos-Niliūno teigimu, „viešpatauja transcendentinis mirties siaubas“¹⁴. Su tokiu Nykos teiginiu neskubėtume sutikti, nes H. Radauskas iš tų poetų, kurie transcendenciją atmeta iš principo. Veikiau tai tėra „horizontalus“ siurrealistinis tikrovės ribų peržengimas, absurdiška mirties grimasa. Senelė čia tik apsimeta senele, iš tiesų ji – giltinės eufemizmas, šurpi senė, kuri „juokias po sudužusiu taksi“ (šokiruojantis kontrastas „teisingam“ literatūriniam senelės vaizdinui, paveldėtam iš to-

kių klasikų kūriniių kaip V. Krėvės „Bobulės vargai“, „Antanuko rytas“ ar S. Nėries „Senelės pasaka“), H. Radausko sąmoningai akcentuotu siekiant estetinio efekto ir „modernumo“. Šito jis pasiekia, nes jo senelė primena charmsiško-koršunoviško kolorito Senę (situaciją galima palyginti su Boriso Grebenščikovo daina „Zdravstvuj, menia zovūt smert“).

Minėtina, kad H. Radausko noras parodyti mirties siaubą kaip juokingą, absurdišką, ne visada grakštus estetiniu požiūriu („Trys eilutės“). Subtilesniu mirties traktavimu išsiskiria eil. „Lunatikas“. Radauskas mūsų poezijoje turbūt yra pirmasis „žmogus be Dievo“, tokią laikyseną deklaravęs programiškai:

*Vos liesdamas daiktus ir žmones,
Aš laikausi pats už savęs
Ir einu be dangaus malonės
Per pasaulio gatves.*

„Laiškai sau pačiam“

Sovietinei Lietuvai, kaip ir kitoms geležine uždanga atitvertoms komunistinio bloko šalims, su absurdo (socialinio, buitinio, ideloginio) grimasomis teko susidurti ne tiek teoriškai, kiek praktiškai. Socialistinio realizmo retorikai dekonstruoti buvo pasitelkiama Ezopo kalba. Lietuvių literatūra neturėjo, kaip čekai ar slovakai, savojo J. Hašeko ir F. Kafkos, tad teko domėtis neoficialiai pasiekiančia literatūra, dairytis į folkloro tradiciją. Šeštojo dešimtmečio pabaigoje privačiose erdvėse buvo skaitomi referatai apie F. Kafką, J. Joyce'ą, E. Ionesco (Tomo Venclovos aplinka). Kiek vėliau absurdo motyvai skirtingomis intonacijomis suskamba Vlodo Šimkaus, Vytauto Bložės, Stasio Jonausko (ypač pastarojo rinkinyje *Spaliai*, 1986) poezijo-

¹³ Mykolaitis-Putinas, Vincas. 1990. *Raštai 2*. Vilnius: Vaga.

¹⁴ Nyka-Niliūnas, Alfonsas. 1996. *Temos ir variacijos*. Vilnius: Baltos lankos, p. 99.

je. Netgi Just. Marcinkevičius parašo „Absurdišką eilėrašį“ (1968), kurio paskutinis posmas išreiškia katalikiškai auklėto mentaliteto sutrikimą sovietizuotame mirusio Dievo pasaulyje:

*Ir nieko, o nieko
daugiau nebelieka:
ir klauptis prieš nieką,
ir grumtis prieš nieką.*

Aštuntame dešimtmetyje viešai prisistato Marcelijaus Martinaičio Kukutis („Juk Kukutis kaip tik buvo „prisitaikęs“, todėl ir absurdiškas, graudus, o kartais ir juokingas“¹⁵), iš karto atpažintas kaip folklorinis personažas ir sykiu naiviai gudrus sistemos klibintojas. Daugelis jo porinimų, laimei ar deja, nesensta, skambėdami nelyg amžina tautiška parabolė – tarkim, „Nelaimingo Kukučio bulvėse“ gamtiškai-sociologinis apibendrinimas: „Viskas išvirsta / į kitą pusę: / mašalai dauginas – / karvė bergždžia!“ *Kukučio balades* vainikuojanti „Kukučio niekų dainelė“ – smagi visokeriopo *niekio* murmelė – išlieka kaip žaismingas absurdo poetikos pavyzdys, patvirtinantis šio personažo mitinį nemirtingumą.

Absurdo nuotaikos spontaniškiausiai reikėsi jaunimo subkultūroje. Sovietmečio prozoje gotikinio absurdo poetika išsiskyrė Jurgos Ivanauskaitės novelė „Kada ateis Godo“ (kn. *Pakalnučių metai*, 1985) – kultinis alternatyvaus jaunimo tekstas su aiškiai juntamu Vakarų kontrkultūros kontekstu. Sovietmetis kaip slogi fantasmagorija, neviltingas sapnas be pabudimo išskyla Ričardo Gavelio romane *Vilniaus pokeris* (1989) – romano pasirodymas tapo skan-

dalinga žinia apie postmodernistinę lietuvių prozos lūžį. Savo kartos pasmerkumą, negalėjimą pasipriešinti sistemai ir pralaimėjimą absurdiškai tikrovei R. Gavelis atskleidė pirmame savo romane *Jauno žmogaus memuarai* (išl. 1991). Vėlyvojo sovietmečio absurdus šmaikščiai parodijavo Juozas Erlickas, iš kurio kūrybos išsirutuliojo sąvoka *erlickynė* – tokia vieta ir laikas, kur absurdas tampa norma, o norma absurdu (Arvydo Šliogerio apibrėžimas).

Absurdo elementai lietuvių dramaturgijoje

Tarpukario laikotarpiu absurdu dirvą pureno ekspresionistinis kontekstas: atsiribojimo efektas, pasaulis kaip tragikomiškas teatras, žmonės – aktoriai marionetės; ironijos ir sarkazmo stilistika (Jurgis Savickis). Savotišku absurdo įkaitu galima laikyti Salį Šemerį, pirmosios ekspresionistinės dramos *Mirties mirtis* (1924) autorių. Žmogaus situacijos absurdiškumo idėją čia suponuoja surrealistiniai civilizacijos kracho reginiai. Militaristinis *Mirties* triumfas reiškiamas fantasmagoriškais *mirties šokio* vaizdiniais, įgyjančiais absurdiško grotesko pavidalus. Mirtis, kaip viduramžių *moralité*, tampa veikėju-alegorine abstrakcija, surrealistine personifikacija, kuri įkūnijama ir pavieniui, ir kolektyviai. Tačiau pjesei akivaizdžiai stinga meninio integralumo – trikdo S. Šemerui būdingas išdidintas fiziologiskumas, nenatūralus manipuliavimas kūno deformacijomis, užgožiantis individualų žmogaus likimą ir asmeninę dramą, karo tragediją paversdamas patologiniu marionečių cirku¹⁶.

¹⁵ Marcelijus atsisveikina su Kukučiu. *Respublika* 2013-03-30.

¹⁶ Žr. Martišiūtė, Aušra. 2006. *Pirmasis lietuvių dramaturgijos šimtmetis*. Vilnius: LLTI, p. 298–300.

Sovietinėje Lietuvoje apie septintojo dešimtmečio vidurį susiformavo jau sąmoningai angažuoto absurdo teatro reiškiny, kurį inspiravo Dailės instituto studentas Arvydas Ambrasas. Jis rimtai domėjosi egzistencializmu, skaitė S. Beckettą, E. Ionesco, J.-P. Sartre'ą, A. Camus. Arvydo Ambraso ir Regimanto Midvikio pjesės *Maratonas*, *Duobė* (past. 1967) išreiškė protestą prieš totalitarinę sistemą, sovietinį nuasmeninimą, miesčioniškumą ir konformizmą; jose atpažįstamas politinis Rytų Europos absurdo jausenos kontekstas, pridengtas Ezopo kalbos metaforomis (plačiau žr. Šeina, Viktorija. „Laisvė duobėje, arba Egzistencijos absurdo akivaizdybė“ (Tekstai.lt). Tarp kitų anuomet negalėjusių viešai pasirodyti veikalų minėtina Juozo Grušo pjesė *Diktatorius* (rašyta 1951–1952 m., išspausdinta 1991 m.), kurioje fiurerio asmens sekretorius siekia perversmo. Savo stilistika ši pjesė primena A. Jarry *Karaliaus Juobos* farsą ir groteskišką pasakojimą. Tai save ryjančios diktatūros alegorija, kurią grindžia Hitlerio ir Stalino inversija¹⁷. Apskritai lietuvių autoriams artimesnė buvo ne pati absurdo filosofija, o folklorines šaknis išsaugojusi groteskinio karnavališkumo stichija, liaudiškos klounados elementai (K. Sajos triptikas *Pranašas Jona*, *Maniakas*, *Mamutų medžioklė*). Meno istorija patvirtina, kad grotesko estetika žino daugybę būdų, kaip nuvesti tikrovės logiką *ad absurdum*. Būtent karnavalinio grotesko estetika yra skiriamasis to laikotarpio lietuvių dramaturgijos bruožas, tačiau jis nebūdingas minėtoms A. Ambraso ir R. Midvikio

dramoms, labiau prisišliejančioms prie europinio čekų ir slovakų absurdo dramų modelio¹⁸. Į lietuviškosios absurdo dramaturgijos sąrašą dar derėtų įtraukti Juozo Glinskio antiutopiją *Mėnesienoje* (1972, 1978 m. pavadinimu *A Walk in the Moonlight* pastatė J. Jurašas Niujorke), Sauliaus Šaltenio groteskinę pjesę *Giljotina* (1968), Juozo Erlicko groteskines pjeses, sudėtas knygoje *Gyvenimas po sniegu* (1991). Postmodernistinės absurdo transformacijos, susijusios su *homo sovieticus* paveldu ir naujai iškylančiomis grėsmėmis žmogaus egzistencijai (S. Parulskio, M. Ivaškevičiaus, G. Grajausko dramos), jau būtų atskiro straipsnio reikalaujanti tema.

Apibendrinant šią neišvengiamai selektyvią apžvalgą galima provizoriškai teigti, kad sena kaip pasaulis absurdo idėja žmogaus sąmonę ir žmonių pasaulį tarsi perskelia į du poliūs, kurių įtampa gali išskelti kūrybiškumo kibirkštis ir apnuoginti slepiamą tikrovę, tačiau sykiu gali vesti savidestrukcijon ir panardinti nebūties tamsoje. Gundymai eiti pastaruoju keliu pasaulyje be Dievo tampa kaskart rafinuotesni. Po XX amžiaus globalinių sukrėtimų absurdo idėja tapo egzistencijos filosofijos leitmotyvu, kurį išpopuliarino gausi egzistencializmo literatūra ir absurdo teatras. Unikalus tokio pobūdžio lietuvių literatūros pavyzdys – B. Sruogos *Dievų miškas*, kuriame absurdas atsiskleidžia kaip autentiška asmeninė patirtis. Lietuviškoji absurdo recepcija rodo, kad jai trūko vietinio substrato, tad ji kryo į groteskinį karnavališkumą ir stilistinius efektus; pati idėja nebuvo sprendžiama kaip egzisten-

¹⁷ Žr. Vedrickaitė, Imelda. 2015. Vado įvaizdis kaip galios įteisinimas socrealistinėje lietuvių literatūroje, *Tarp estetikos ir politikos*. Vilnius: LLLT, p. 157–158.

¹⁸ Plačiau žr. Jevsejevas, Andrius. 2009. Absurdo poetika Vakarų ir Rytų Europos dramaturgijoje. *Literatūra ir menas*, 2009-06-19, 2009-06-26.

cinė lygtis, bet daugiau reiškėsi kaip non-konformistinis protestas, politinę potekstę turinti laikysena ar solidarumą su Vakarais demonstruojanti intelektualinė mada. Aps-

kritai absurdo idėjos sklaida patvirtina, kad egzistencijos prasmės klausimo galima išmaniai vengti ir jį atidėlioti, tačiau atsiriboti nuo jo iš principo neįmanoma.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

Camus, Albert. 1993. *Rinktiniai esė*. Vilnius: Baltos lankos.

Gombrowicz Witold. 1998. *Dienoraštis* 1. Vilnius: Vytury, 327–328.

Jevsejevas, Andrius. 2009. Absurdo poetika Vakarų ir Rytų Europos dramaturgijoje. *Literatūra ir menas* 3242–3243.

Jonynas, Vytautas A. 2006. *Rinktiniai raštai*. Vilnius: LLTI.

Kamiu, Alberas. 1968. *Maras*. Vilnius: Vaga.

Marcelijus atsiveikina su Kukučiu. *Respublika* 2013-03-30.

Martišiūtė, Aušra. 2006. *Pirmasis lietuvių dramaturgijos šimmetis*. Vilnius: LLTI, 298–300.

Miłosz, Czesław. 1996. *Ulro žemė*. Vilnius: Baltos lankos.

Mykolaitis-Putinas, Vincas. 1990. *Raštai* 2. Vilnius: Vaga.

Mumma, Howard. 2007. Pašnekesiai su Camus. *Šiaurės Atėnai* 6, 4.

Nyka-Niliūnas, Alfonsas. 1996. *Temos ir variacijos*. Vilnius: Baltos lankos.

Poetika ir literatūros estetika: nuo Aristotelio iki Hegelio. Vilnius: Vaga, 1978.

Šeina, Viktorija. 2012. Laisvė duobeje, arba Egzistencijos absurdo akivaizdybė. *Šiuolaikinės lietuvių literatūros antologija* Tekstai.lt. Prieiga internete: <<http://www.tekstai.lt/zurnalas-metai/6942-viktorija-seina-laisve-duobeje-arba-egzistencijos-absurdo-akivaizdybe->>.

Vedrickaitė, Imelda. 2015. Vado įvaizdis kaip galios įteisinimas socrealistinėje lietuvių literatūroje, *Tarp estetikos ir politikos*. Vilnius: LLTI.

TRANSFORMATIONS OF THE IDEAS OF THE ABSURD IN A DEAD GOD'S WORLD

Marijus Šidlauskas

S u m m a r y

This article discusses the origins and transformation of the idea of the absurd in the modern secularized world. Submitted for consideration is the Latin locution “credo quia absurdum,” a saying ascribed to Tertullian, and how this locution was implicated in the evolution of the idea of the absurd and reflected in literature and art. Examined in the paper are the modifications caused by existential and social changes as well as the interaction of both objective and subjective factors. Using sociohistorical arguments, the author begins to polemicize with the absurdity-suggestive deduction considering the emptiness of existence and the absence of God as somewhat absolute facts. Regarding the reflection of absurdity in Lithuanian culture, the context of

religious existentialism, represented by such works as *Jobo drama* (The *Drama of Job*) by A. Maceina and *Žmogus be Dievo* (*Man without God*) by J. Girmius, was of significant importance. The abovementioned works stimulated a deeper and more authentic artistic insight into the problem. In the panorama of Lithuanian literature of the 20th century, signs of absurdity can be seen in the works of classical (V. Mykolaitis-Putinas, B. Sruoga, H. Radauskas, M. Martinaitis), avantgarde (P. Morkūnas, S. Šemetys) and postmodern (M. Ivaškevičius, S. Parulskis, G. Grajauskas) authors. The performances of A. Ambrasas, which were staged at the Institute of Art in the late sixties, stand out as a distinguishing and methodically framed phenomenon of the theatre of the absurd.

Gauta 2017-03-20

Priimta publikuoti 2017-04-17

Autoriaus adresas:

Literatūros ir kultūros tyrimų institutas
Vilniaus universiteto Filologijos fakultetas
Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius
El. paštas emsidla@yahoo.com